

**ФЕНОМЕН
БІЛЬСЬКОГО
ГОРОДИЩА
2018**

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Полтавської обласної ради

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ»
Полтавської обласної ради

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 2018

Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018)

Збірник наукових праць

Харків-Котельва
«Майдан»
2018

Друкується за рішенням Ученої Ради Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 10 від 18.10.2018 р.), планів роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Історико-культурного заповідника «Більськ» на 2018 р.

Редакційна колегія:

В. М. Вадімов, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України; **В. В. Вожаденко**, заслужений працівник культури України; **І. Ф. Ковальова**, доктор історичних наук, професор; **І. І. Корост** (відп. секретар); **І. М. Кулатова**; **В. Ю. Мурзін**, доктор історичних наук, професор; **О. В. Симоненко**, доктор історичних наук; **С. А. Скорий**, доктор історичних наук, професор; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (відп. редактор); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

Рецензенти:

Н. О. Гаврилюк, доктор історичних наук;
О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

Феномен Більського городища – 2018: Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018); збірник Ф42 наук. праць / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вожаденко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; ІКЗ «Більськ». – Харків; Котельва: Майдан, 2018. – 220 с., VIII кол. вкл.

ISBN 978-966-372-730-1

Вміщені наукові статті і публікації за матеріалами доповідей четвертої наукової конференції «Феномен Більського городища» (м. Полтава), присвяченої пам'яті полтавського археолога й історика, уродженця с. Більськ Котелевського району Петра Якимовича Гавриша (1956–2018). Розглядаються актуальні питання вивчення проблем раннього залізного віку на теренах Східної Європи та найбільш масштабної пам'ятки цієї доби в Україні – Більського городища.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії.

УДК 902/904 (063) (477)

© Автори статей, 2018
© Центр пам'яткознавства НАН
України і УТОПІК, 2018
© ЦОДПА, 2018
© ПКМ ім. В. Кричевського, 2018
© ІКЗ «Більськ», 2018

ISBN 978-966-372-730-1

ЩОДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЮЖЕТУ ЗОЛОТОГО ПЕРСНЯ З ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Про сцену із зображенням візниці, що править колісницею з парою коней на щитку персня з кургану № 2/2001 Перещепинського могильника, пов'язану із культом Ахілла.

Ключові слова: перстень, Більське городище, Перещепинський могильник, Ахілл, пектораль з Товстої Могили.

Більське городище та його округу вирізняють на тлі синхронних йому пам'яток не лише грандіозні розміри, а й пропорційні їм масштаби розкопок, що тривають більш ніж 110 років. Окрім отриманих за цей час матеріалів масового характеру, дослідниками було знайдено чималу кількість унікальних артефактів, кожен із яких заслуговує на окреме дослідження. До таких раритетів, поза сумнівом, належать знахідки трьох перснів – двох бронзових та одного золотого, виявлених за різних обставин. Бронзові персні належать до випадкових знахідок 1986 р., підібраних на ріллі Східного укріплення Більського городища (рис. 1: 1, 2) (*Шрамко 1987, с. 161, 162*). Золотий перстень походить з кургану № 2/2001 Перещепинського могильника (рис. 1: 3) (*Супруненко 2002; Кулатова, Супруненко 2010, с. 98, 99, рис. 109, вкл. III: 4*).

Серед проблем, пов'язаних із вивченням цих знахідок, важливе значення має інтерпретація сюжетів, що прикрашають щитки перснів, причому можливе різне їх прочитання (*Шрамко 1987, с. 161, 162; Бабенко 2015*).

Автори знахідки персня з Перещепинського могильника присвятили йому кілька публікацій з досить вичерпною характеристикою – від опису, загальних параметрів та кола найближчих аналогій до інтерпретації сюжету, що прикрашає щиток персня. Останній репрезентовано різьбленим зображенням колісниці з парою коней, котрою править майже оголений візниця, за спиною якого майорить плащ. І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко, підкресливши гіпотетичність тлумачень, визначили зображений персонаж як образ Ахілла і пов'язали його з культом бога-героя в Ольвії та на території її хори. Зображення Ахілла на колісниці дослідники зіставили зі спортивними святами (агонами – Ахіллеями), що проводилися в Ольвії у його честь (*Кулатова, Супруненко 2010, с. 98, 99*).

Рис. 1. Зображення на щитках перснів з Більського городища та його округи: 1, 2 – Східне укріплення; 3 – курган № 2/2001 Перещепинського могильника.

Подібне тлумачення цілком виважене і не викликає заперечень. Разом із тим хотілося б звернути увагу на два цікаві моменти. По-перше, з урахуванням вірогідної атрибуції зображення двох протипоставлених чоловічих фігур на щитку одного з бронзових перснів зі Східного Більського не як сцени скріплення клятви чи угоди між вождями будинів та гелонів, а як зображення двох атлетів-борців на початку поединку, впадає в очі домінування агоністичної тематики серед сюжетів більських перснів. Хоча, зважаючи на малорепрезентативність вибірки, навіть попередні висновки з цього приводу будуть передчасними.

Інше міркування стосується можливого поширення культу Ахілла, шанування якого могло виходити далеко за межі Ольвійського полісу та його хори. Варто вказати на велику популярність і шанування у давньогрецькому середовищі творів Гомера – «Іліади» та «Одіссеї», що певним чином знайшло віддзеркалення й у виборі торевтами сюжетів для декору низки виробів, які прикрашалися сценами із життя Ахілла. Передусім, це «чортотлицька» серія золотих оббивок горитів, знайдених на цей час в чотирьох курганах – «епонімному» Чортотлику, а також Іллінецькому, Мелітопольському та кургані 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 224, 225, кат. 189; Фармаковского 1911, рис. 1; Тереножкін, Мозолевский 1988, с. 121–128, рис. 140; *L'Or des Amazones* 2001, p. 109, 122–125, cat. 89). Близькі до цієї серії оббивки ще двох горитів – з Карагодеуашху (Мальмберг 1894, с. 122–128, рис. 1–7, табл. IX) та Вергіні (Andronicos 1984, p. 180–186, fig. 146–149). Репрезентовані сцени були пов'язані з епізодами життя Ахілла ще К. Робертом та В. М. Мальбергом (1894, с. 175–184), а повністю закінчений вигляд це тлумачення отримало в роботі Б. В. Фармаковского (1911, с. 82–98). З «ахілловим циклом» ряд дослідників пов'язують також сцени бою греків із варвара-

ми, якими декоровані золоті обклашки піхов мечів з Чортомлика, кургану Чайан (Метрополітен-музей у Нью-Йорку) і П'ятибратнього кургану (Раевский 1980, с. 60–63; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 105–107; Уильямс, Огден 1995, с. 177; Алексеев 2012, с. 214, 215; Акимова 2013, с. 607, 608). Декілька виробів декоровані зображенням нереїди на гіпокампі, яка везе Ахілла предмети обладунку – шолом на кіліку з Чмиревої Могили (Трейстер 2009, с. 431–433, рис. 6: 1–3), панцир та поножі на парних скроневих підвісках з Великої Близниці (Артамонов 1966, с. 68, 69, табл. 296, 300).

Єдиної точки зору щодо сприйняття місцевим «варварським» населенням цих сцен немає. Поряд із поглядом про популярність у скіфському середовищі культу Ахілла (Онайко 1970, с. 28; Русяева 1975, с. 182) побутує думка про переосмислення подібних сюжетів скіфами у відповідності до власної міфології (Раевский 1985, с. 163–170).

Однак, поряд із виробами, декорованими сюжетами «ахіллового циклу», у давньогрецькій образотворчій традиції з культом цього героя можуть мати зв'язок і ряд сюжетів, виконаних у місцевій, анімалістичній версії. Так, С. Б. Охотніков і А. С. Островерхов зображене на тілігульських навершях чудовисько зі змієподібним, загнутим у кільце хвостом, що бореться з котячим хижакком, інтерпретували як грифона-гіпокампа і бачили в ньому одну з анімалістичних інкарнацій Ахілла. Подібне тлумачення дослідники обґрунтовували зв'язком Ахілла, з одного боку, зі «світом морських глибин» та образом гіпокампу, з іншого боку – зі зміями¹, які також були анімалістичним втіленнями героя (1989, с. 65, 66).

Цю атрибуцію підтримав І. Ю. Шауб, вказавши, що на бляшці з Великої Близниці та пластині з Олександропільського кургану також зображений Ахілл в образі гіпокампу (2007, с. 193, 194). Крім наведених випадків, сценами боротьби котячого хижака та змієподібного фантастичного персонажа прикрашені навершя з Краснокутського кургану, Водославки та Гардовецького лісу (Мелюкова 1981, рис. 9: 1–3; Полин 2016, с. 284, рис. 4: 3–10), а також золоті аплікації з «Нікопольських курганів» (Ханенко Б., Ханенко В. 1907, табл. V: 562), що свідчить про популярність цього сюжету у скіфському середовищі.

У цьому контексті буде цікаво звернутися до інтерпретації сюжетів на мініатюрних горитах з центральної сцени верхнього фриза пекторалі з Товстої Могили (рис. 2: 1, 2). Малюнки на горитах мікроскопічні та вкрай схематичні. Б. М. Мозолевський так описав репрезентований сюжет: «... відтворено сцену боротьби людини с чудовиськом. Звір стоїть з вигнутою спиною зліва. Чоловік, припавши на коліно, простяг руку до його голови. Другу руку зігнуто в лікті за головою, ніби людина замаху-

¹ Про «зміїне» підґрунтя образу Ахілла див. (Топоров 1990).

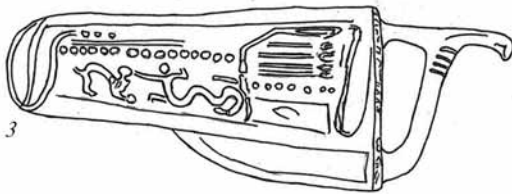

Рис. 2. Сцена боротьби змієподібного антропоморфного персонажа та котячого хижака на горитах пекторалі з Товстої Могили: 1, 2 – фрагменти пекторалі; 3 – прорисовка сцени (малюнок автора).

ється на чудовисько списом. Права нога чоловіка переходить у довгий хвилястий хвіст» (1979, с. 86).

Запропоновано кілька тлумачень цієї сцени. С. С. Бессонова вбачала в ній ілюстрацію авестійського міфу про перемогу героя Траетаона над триголовим драконом Ажи-Дахаком, що символізувало його обрання на царство (Бессонова 1977, с. 18). Близької думки дотримувався і Б. М. Мозолевський, який тлумачив її як міфологічну сцену боротьби людини з чудовиськом і порівнював її зі сценою битви двох скіфів з драконоподібною істотою на кістяній платівці гребеню з Гайманової Могили. Дослідник уважав обидва сюжети ідентичними і пов'язаними з індоіранською міфологемою про боротьбу бога або героя з чудовиськом, зокрема – Траетаони з драконом (1979, с. 220).

Г. В. Вертієнко, реконструювавши скіфський танатологічний міф, також пов'язала ці сцени з авестійськими сюжетами, але не з помстою Траетаони за вбитого Йіму, а з попередніми подіями, а саме – міфом про першу смерть і загибель Йіми від Ажи-Дахака (2015, с. 29–31, 165).

Подібні тлумачення не суперечать інтерпретаціям іншим сюжетів пекторалі, а також її функції як статусного церемоніального предмета.

Але атрибуції власне персонажів не цілком погоджені з їх іконографією. Так, довгий, закручений у кільце хвилястий хвіст має антропоморфний персонаж сцени, а не його супротивник, який отримав не змієподібний абрис, а нагадує зображеного у профіль вправо котячого хижака з круглою головою, вигнутою спиною та піднятим догори хвостом, що припав на передні лапи (рис. 2: 3).

Отже, за сюжетом та морфологією обох персонажів, сцена сутички на горитах пекторалі з Товстої Могили знаходить найближчу відповідність саме на низці згаданих вище виробів, прикрашених сценами боротьби котячого хижака та змієподібного чудовиська. Це дозволяє зробити припущення, що на горитах пекторалі ми спостерігаємо своєрідну трансформацію місцевої анімалістичної версії одного з сюжетів із життя Ахілла. У цьому випадку, беручи до уваги широке розповсюдження оббивок горитів чортотлицької та карагодеуашхської серій, можна констатувати досить стійку традицію декору горитів сюжетами, пов'язаними із життям саме цього героя.

Таким чином, розповсюдження культу Ахілла виходило поза межі давньогрецького середовища, що знайшло своє віддзеркалення у поширенні різноманітних виробів, прикрашених сценами із життя героя, виконаними як у давньогрецькій, так і місцевій – анімалістичній – обротоворчій традиції.

Досить важко однозначно визначити, як сприймалася місцевим населенням сцена на щитку перся з візницею, що править колісницею (бігою) з парою коней – як безпосередньо пов'язана з культом Ахілла чи вона була переосмислена у контексті сюжетів власної міфології. Однак, вірогідність наявності місцевого підґрунтя для розповсюдження культу цього героя могла сприяти популярності у населення виробів, декорованих подібними сюжетами.

Література

- Акимова, Е. А. 2013. Ахилл в греко-варварскойторевтике Северного Причерноморья. *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 606–613.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертотлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 2015. Об интерпретации изображений на щитках бронзовых перстней из Бельского городища. *Археология і давня історія України*, 2, с. 11–20.

- Безсонова, С. С. 1977. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. *Археологія*, 23, с. 11–24.
- Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК.
- Мальмберг, В. 1894. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуашх. *Древности южной России. Курган Карагодеуашх. Материалы по археологии России*, 13, с. 122–192.
- Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Острроверхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50–67.
- Полин, С. В. 2016. Александропольский дракон. В: Марина З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 278–287.
- Раевский, Д. С. 1980. Эллинические боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49–71.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н.э.* Москва: Наука.
- Русева, А. С. 1975. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье. В: Тереножкин А. И. (ред.) *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 174–185.
- Супруненко, О. Б. 2002. Античний перстень з Більська (попереднє повідомлення). *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 1, 2 обкладинки.
- Тереножкин, А. И., Мозолевський, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Топоров, В. Н. 1990. Об архаичном слое в образе Ахилла (Проблема реконструкции элементов прототекста). В: Данилова И. Е. (ред.). *Образ-смысл в античной культуре*. Москва: Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, с. 64–95.
- Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414–460.
- Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий из Ильинецкого и Чертомлыкского курганов. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Bob-ринскому*. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киришаума, с. 45–118.
- Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V–IV века до н.э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Ханенко, Б. Н., Ханенко, В. И. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Черного Моря*, VI. Киев (б. и.).
- Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Andronicos, M. 1984. *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotike Athenon.

L'Or des Amazones 2001. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siècle av. J.-C. – IVe siècle apr. J.-C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars – 15 juillet 2001. Paris: Paris Musées.

Л. И. Бабенко

**Об интерпретации сюжета золотого перстня
из Перещепинского могильника**

Сцену с изображением возницы, который правит колесницей, запряженной парой лошадей, на шитке перстня из кургана № 2/2001 Перещепинского могильника авторы находки связывают с культом Ахилла, распространенного на территории Ольвии и ее хоры. Подобное толкование можно признать вполне приемлемым, учитывая вероятность местной основы культа этого героя. Это нашло отражение в распространении среди скифов и их соседей различных изделий, украшенных сценами из жизни Ахилла, выполненных как в древнегреческой, так и в местной изобразительной традиции.

Ключевые слова: перстень, Бельское городище, Перещепинский могильник, Ахилл, пектораль из Толстой Могилы.

L. I. Babenko

**Concerning the Plot Interpretation of the Golden Ring
from Pereshchepyna Burial Ground**

The scene on the ring depicting the lasher that handles a cart with a pair of horses from the barrow № 2/2001 of Pereshchepyna burial ground is associated by the finding's authors with Achilles cult, that was widespread in Olvia and its Chora. Such interpretation can be acknowledged as completely acceptable, taking into consideration the possibility of local basis of this character cult. It found its reflection in outspread among the Scythians and their neighbors the different handiwork decorated with scenes of Achilles life, made in ancient Greek as well as local decorative tradition.

Keywords: ring, Bilsk hillfort, Pereshchepyna burial ground, Achilles, pectoral from Tovsta Mohyla.